

Úvod

Od nástupu do tohoto grantového projektu v roce 2001 až po dnešní dny jsme neměnili nic na zásadní koncepci, jeho obsahové náplni, metodách postupu a prostředcích prezentace výsledků. Před dvěma třemi lety jsme pouze v jednom z našich publikovaných textů naznačili, že budeme při získávání studií do našich sborníků klást důraz na generalizační metody práce.

A skutečně – s výjimkou bilančního doslovu v závěru tohoto svazku snad nic nenasvědčuje tomu, že jde ve srovnání se svazkem III. a IV. o poslední (alespoň prozatím, jak se zdá) příspěvek z naší série věnované dějinám komunismu a levicového radikalismu v Československu od doby jeho vzniku až do roku 1989. Podobně jako v předchozích dvou uvedených případech (viz výše) byla i tentokrát ponechána autorům volná ruka, zda pojmu svůj příspěvek spíše jako analytickou sondu či se pokusí o článek zobecňujícího charakteru, nebo budou-li se snažit obojí organicky spojit. S tím ovšem, že byly od již zmíněných čísel sborníků preferovány studie usilující o celostní pohled (jestliže jsme si mohli vybrat). A to nejen při zadávání, nýbrž především v průběhu spolupráce s autorem (pochopitelně především tehdy, bylo-li téma v tomto smyslu nosné a autor dostatečně zkušený).

Hned první studie pátého dílu zvláštním způsobem splňuje obě kritéria. Renomovaný historik (a v našem projektu „kmenový autor“) Jiří Křestán v něm nejen sleduje své specifické téma, ale v jistém smyslu shrnuje i své předchozí výzkumy, věnované poměru české (levicově zaměřené) inteligence ke komunistické ideologii a organizovanému komunistickému hnutí v meziválečném období. Využívá k tomu do značné míry svých předchozích studií ve sborníkové řadě jako podkladového materiálu a především se na příkladu výrazné osobnosti (a „kontroverzní“ – v současném duchu) Zdeňka Nejedlého pokouší o obecnější výpověď o „fascinujícím půvabu“ komunismu a osobním hledání intelektuála 20. století, tíhnoucího k levici.

Křesťan zasazuje životní pouť českého levicového učenice hluboce zakořeněného ve světě českého myšlení a historické tradice do kontextu sociálně a ideově politického vývoje v Československu a v Evropě a pokouší se jej konfrontovat s některými obecnými pravdami i „pravdami“ o komunismu v současné světové sociálně vědní literatuře. Z povahy věci nutně selektivním výběrem dociluje zajímavého napětí v zobrazení vztahu jedince-intelektuála tváří v tvář „velkým dějinám“ uplynulého století a v závěru se též dotýká problematiky obliby ruského bolševismu mezi českou levicovou inteligencí v souvislosti se specifickými rysy převažujícího dobového českého politicko-sociálního myšlení.

Jedním z klíčových prvků přispívajících k názorové diferenciaci uvnitř socialistického hnutí a následnému utváření radikálně levicových politických uskupení byla v prvních letech po první světové válce interpretace ruské bolševické revoluce a poměr k ní a k následné občanské válce, které šokovaly Evropu jak svými hrůzami, tak i vzbuzenými nadějemi. Nejinak tomu bylo i ve slovenském případě, jak ve své studii ukazuje mladý slovenský historik Juraj Benko. Nejdříve popisuje, jak obraz sovětského Ruska ovlivnili tzv. navrátilci, které lze rozdělit na dvě hlavní politicky a ideově profilované skupiny: na příslušníky československých legií – přirozeně kritičtější k bolševické revoluci – a na aktivní účastníky revolučního dění na straně Rudé armády, resp. tzv. agitačních brigád. Dotýká se v té souvislosti též rozdílu mezi českými socialisty vycházejícími z dlouholeté tradice socialistického hnutí v Předlitavsku a jejich slovenskými protějšky bez tohoto zakotvení. Dochází k závěru, že v důsledku toho měla bolševizace slovenské radikální levice přímočařejší průběh než v českém případě. Hlavním tématem článku je však postupná diferenciacie slovenského socialistického hnutí na levice, referující pozitivně o událostech v Rusku a příznivě nakloněné expanzi bolševismu, a na pravo-centristický proud, který mimo jiné i pod vlivem velkých evropských osobností sociální demokracie dospíval ke stále kritičtějšímu pohledu na metody uskutečňování socialistických ideálů v Rusku. Obraz Ruska jako katalyzátoru názorového štěpení navíc autor zasazuje do kontextu dobového politického prostředí na Slovensku; poukazuje na ohlas, který vzbuzovalo dění v Rusku také na stránkách luďáckého a jiného nesocialistického tisku.

Kdysi publicistka a nyní historička Eva Uhrová, která se na stránkách našich sborníků a věstníků už nejednou věnovala tématu levicově orientovaného emancipačního ženského hnutí, se tentokrát rozhodla pro biografickou črtu nepříliš známé novinářky a aktivistky Barbory Rezlerové-Švarcové, jež se ovšem zároveň proslavila jako editorka pamětí svého

otce, průkopníka socialismu Josefa Rezlera. Sleduje její životní osudy, resp. publicistickou činnost od začátků v *Ženském listu* přes angažmá ve slovenské *Proletarce* až po její útěk s manželem, vysoce angažovaným komunistou, pohybujícím se v ČSR na pomezí legality, do země zaslíbené, do SSSR. Tam však, se vši pravděpodobností v rámci stalinských čistek, zmizela Barbora Rezlerová beze stop; přišla v roce 1941 o život. Tragicky naplněná životní dráha militantky oddané komunismu našla ve sborníku nepochybně právem své místo nejen proto, že je i odborné veřejnosti neznámá.

Jiná biograficky pojatá studie, pocházející z pera příslušníka nastupující odborné generace Vítězslava Sommera, se podobá svým pojetím stati Křestanově. Vypovídá totiž o barvitých životních osudech známého komunistického novináře a publicisty Stanislava Budína. Stavěna je ale odlišně - zcela pochopitelně, protože autor musel a chtěl reflektovat nemalý vliv, jímž Budín (a jeho „případ“) zasáhl podstatnou měrou do vývoje komunistické strany v Československu. Vycházejí z dobré znalosti primárních pramenů i literatury usiloval autor o postižení podstaty složitého vývoje KSČ po V. sjezdu strany; do výkladu je proto zakomponován nástup Gottwaldova vedení, aféra Fried-Reiman, osobnost a osudy Josefa Guttmanna a další realie vývoje KSČ v první polovině třicátých let. Hlavně zde však je souhrn kampaně „proti pravicovému oportunismu“, jejíž osu tvořil proces ostrakizace Stanislava Budína, provedený již podle stalinských metod a stalinskými prostředky (sotva lze považovat za nadsázku, že Budínovi zachránila život skutečnost, že žil v ČSR a nikoli v SSSR). Autor tak doložil i svou tezi o roce 1936 v KSČ, kdy byla kritika Švermova vedení strany Kominternou a Klementem Gottwaldem instrumentálně motivována „případem Budín“, aby pak na VII. sjezdu KSČ dovršila už několik let trvající proces stalinizace strany.

Zcela odlišné téma zpracovává nepřilíh obsáhlá tzv. „případová“ studie zkušené autorky a pedagožky Marty Kohárové, věnovaná především dvacátým letům 20. století. Pojednává o vztahu komunistů a socialistických stran v jediném závodě - ovšem v takovém, který pro svou výjimečnost může být brán jako typizační příklad širšího dosahu. Jde o semtínskou Explosii, monopolní závod na výrobu výbušnin, jenž byl jako zásadně významný pro bezpečnost státu podřízen zvláštnímu režimu a státnímu dozoru. Autorka, vycházející i ze své obsáhlé práce, sleduje nejprve širší i interní okolnosti vzniku a rozsahu závodu, politickou skladbu i politické preference jeho vedení, zvláště jeho zajímavou sociální politiku. Nepomíjí ani zákaz vstupu KSČ a jejích afilovaných organizačních coby státu nepřátelských do závodu, stejně jako neustálou snahu

této strany osazenstvo jakýmikoli prostředky ovlivňovat, protože šlo v jejím pojetí o mimořádně důležité poslání v rámci příprav na dobytí státní moci – to vše na straně jedné. Na straně druhé pak autorka popisuje způsoby, jak uplatňovaly ve vzájemném soupeření svůj majoritní vliv mezi dělníky závodu sociální demokraté a národní socialisté (úřednictvo a zvláště management ovládali národní demokraté a později i agráři).

Slovenský historik (a vysokoškolský pedagog) Karol Fremal přispěl do sborníku také jedním ze svých „srdečných“ témat, totiž rozбором výsledků KSČ v meziválečných parlamentních volbách na Slovensku (v letech 1925, 1929 a 1935). Ve snaze objevit slovenská specifika z výrazní (na přebohaté statistické dokumentaci) v rozboru konfesní aspekty politických preferencí obyvatelstva, na něž v českých zemích často nebereme ohled, podobně jako i momenty národnostní – a zčásti i sociálně profesní vlivy. Materiálový charakter studie sice nevyústil ve výrazně zastávaná shrnutí – snad s jistou výjimkou bezpečně doložených nejlepších výsledků KSČ v oblastech, kde žily méně či více početné menšiny Němců a hlavně Maďarů – sotva lze však pochybovat, že k odborné diskusi na uvedená témata tu byly předloženy dobré podklady.

Doba druhé světové války je ve sborníku tentokrát zastoupena dosud nepublikovaným záznamem vzpomínek významného činitele ilegální KSČ v závěrečných fázích odboje, Josefa Smrkovského. Jde o zredigovaný záznam, který pořídil v roce 1964 historik Stanislav Zámečník. Již tehdy (a stejně je tomu i dnes) osvětloval řadu nejen neznámých skutečností, ale i tajů komunistického odboje. Pro náš sborník ho připravil Stanislav Kokoška, autor nedávno vyšlé objevené knihy o pražském povstání. Smrkovský, v době působení IV. ilegálního ústředního vedení KSČ a za pražského povstání zcela jistě nejvýznamnější osobnost domácího komunistického odboje, tu podal nesporně důležité svědectví, zajímavé nejen v období posledních měsíců a dnů světové války, ale i v šedesátých letech 20. století. Kokoška v archeografickém úvodu upozornil i na problémy, spjaté s interpretací vzpomínek.

Prvním poválečným volbám v roce 1946 bylo věnováno v naší historické literatuře a publicistice už mnoho pozornosti. Za jednu z hlavních příčin vítězství KSČ v české části republiky bývá označována připravenost a akceschopnost komunistického stranického aparátu (méně už bývá doznána schopnost až perfekcionista organizace tzv. neprofesionálního „aktivu“). Historik mladé generace Michal Pehr si právě proto všiml způsobu organizace předvolební a volební kampaně KSČ. Ta neponechávala nic náhodě a systematicky těžila ze stále trvajících sympatií obyvatelstva k Sovětskému svazu a osvoboditelské Rudé ar-

mádě. Studie ukazuje, jakými organizačně agitátorskými prostředky a opatřeními se KSČ podařilo zapojit do kampaně velkou část členstva strany, které bylo ovšem „komunistické“ jen pár týdnů, neboť strana byla všemi prostředky teprve rychle budována jako „masová“ (promyšleně zvláště mezi mládeží), jak byl využit „budovatelský elán“ a „práce pro republiku“ stejně jako idea „jednoty národa“ a „lidové demokracie“: jakoby stranicky nezištně, ale ve skutečnosti ovšem ve prospěch vítězství KSČ.

Otázkou postavení ženy a ženskou otázkou na Slovensku v době komunistické diktatury se zabývá Elena Londáková. Úvodem nastiňuje změny, k nimž došlo v postavení ženy za první republiky, a charakterizuje emancipaci ženy jako součást komunistické politické rétoriky, všímá si aplikace marxistických teorií, geneze rodiny a vůbec teoretických předpokladů řešení ženské otázky v komunistickém sociálně politickém myšlení a hnutí. Podstatný je však její rozbor ženského emancipačního procesu na pozadí hospodářských a sociálních změn na Slovensku sledované doby. Autorka věnuje pozornost i statisticky doložitelným otázkám zaměstnanosti žen a jejich podílu na získávání vyššího vzdělání. Všímá si i role masových ženských organizací a aktivity žen ve snahách o zlepšení jejich sociálního postavení. Konstatuje nesporný posun v ženské otázce na Slovensku v době komunistického režimu. O tom, že v dílčí otázce komunistického hnutí směřuje její studie k široce pojatým souvislostem, může být sotva pochyb.

Další příspěvek z pera příslušníka mladé generace historiků (a vědeckého tajemníka grantového projektu) Michala Kopečka je zamyšlením nad problematikou legitimacy, resp. legitimizačních snah komunistických režimů v Československu a v některých jiných střeoevropských zemích východního bloku v prvních dvou desetiletích jeho existence. V úvodu sumarizuje autor výsledky dosavadního bádání (převážně zahraničního) a vyhraňuje vlastní metodologické postupy. Stěžejní část tvoří rozbor koexistence dvou různých, nikoli však protikladných diskurzů, jež měly ospravedlnit stávající politický režim, tj. jednak revoluční vize budování nové společnosti a jednak snahy o obhajobu komunistického hnutí a komunistů jako příslovečných dědiců pokrokových národních tradic. V oblasti teorie a jejích systémů tedy pracuje Kopečkova studie též na poli obecné klasifikace jednoho ze zásadně důležitých (a dosud u nás mimo pozornost stojících) úsilí komunistického režimu a jeho ideologie. S uvedeným článkem se v tomto sborníku bohužel nesetkáte (autor totiž urychleně odcestoval i s rodinou na dlouhodobou stáž do USA). Publikován bude jinde.

Ze zcela odlišné strany přistupuje k podobným problémům další příslušník mladé historické generace Martin Franc, ojedinele se věnující dějinám konzumerismu v období státního socialismu v Československu. Vychází z teoretických východisek historie všedního dne, kterou jsme zatím v našich sbornících neinterpretovali, a nabízí originální pohled zdola na vývoj komunistického režimu, který nahlodává ideologické šablony a sebereprezentace režimu samotného, který však dobře poslouží i jako blahodárná korekce některých současných představ o životě v tehdejší společnosti, objevujících se nejen v publicistice, nýbrž i v historiografické produkci. Franc se sice soustředil na specifické téma distribuce potravin a zásobování (také však na obchodní síť a stravovací příležitosti a jejich typy) v hlavním městě Praze ve vymezeném časovém období. Avšak právě skrze tuto problematiku proniká do tématik mnohem obsáhlejších a nabízí nejen neotřelé pohledy na určité sociální praktiky sledované doby, které nám často unikají (resp. jsou díky své subtilní povaze zatlačeny v našem vědomí do pozadí důrazem na politické násilí a mnohohrstvé represe), ale činí to vše zároveň na podkladu solidních znalostí primárních pramenů i literatury.

Zbylé dvě studie sborníku se vztahují k poslednímu období existence komunistického režimu u nás a i ty vyhovují našemu obecnému záměru mapovat především hlavní problémy vývoje komunismu v Československu a vřazovat je do něj třeba z podstatně odlišných či dokonce protilehlých stran.

Jiří Maňák, další ze zasloužilých a osvědčených přispěvatelů do našich sborníků, se zaměřil na počátek tzv. normalizačního období, a to z hlediska témat, jež vytrvale sleduje. Tentokrát pitvá složení státního a stranického aparátu, zejména v jeho vrcholných složkách. Na základě změn početních stavů pracovníků vrcholných státních orgánů federálních a republikových, aparátu ÚV KSČ i aparátů centrálních orgánů Národní fronty, zvláště v průběhu čistek během roku 1970, přibližuje principy a mechanismy „obnovení pořádku“ v neokonzervativním komunistickém režimu. Prohlubující se byrokratizace veřejného života mu pak vychází jako přirozený důsledek těchto procesů. Ve své analýze využívá unikátního souběhu dvou statistických šetření rozdílného původu a především dobových podkladů k tehdejší výměně stranických průkazů KSČ, což mu umožňuje ojedinelou a efektivní konfrontaci výsledků oficiálního, státem prováděného průzkumu s výsledky šetření prováděného v režii ÚV KSČ.

Tomáš Vilímek, příslušník mladé generace přispívající do našich sborníků také nikoli poprvé, si dal ve svém příspěvku za cíl porovnat vnímá-

ní a dopad tzv. helsinského procesu, startujícího v druhé polovině sedmdesátých let i v normalizovaném již Československu a v NDR, tj. ve východním Německu. Nejprve analyzuje postoje vrcholných stranických orgánů KSČ a SED, jež po moskevském vzoru usilovaly o jednostrannou prezentaci helsinské dohody (když už se jí nemohly zbavit) – tj. ve smyslu udržování celosvětového míru a mírové spolupráce na úkor jejího lidsko-právního rozměru. Poté si všímá, jak byly „Helsinky“ vnímány v řadách rodičího se demokratického občanského hnutí a jeho iniciativ. Na základě československé a východoněmecké zkušenosti usiluje o stanovení základních atributů působení helsinského procesu a jeho specifík. Sleduje názorové formování, politickou strategii a růst mezinárodního významu protikomunistické opozice a postupující delegitimizaci komunistické diktatury. Zaznamenává i reakce širších vrstev obyvatelstva na prosazování helsinských principů v mezinárodní politice, který lze podle něj charakterizovat jako „pozitivně pasivní“ postoj. Z širšího hlediska je článek součástí diskuse o vlivu helsinské konvence, především sedmého principu Závěrečného aktu o dodržování základních lidských práv a svobod, na zhroucení komunismu ve východní, resp. tzv. středovýchodní Evropě.

Sborník uzavírá poměrně obsáhlý doslov hlavního řešitele grantu Zdeňka Kárníka, ve kterém je (přece jen ve zkratce) sumarizován postup jeho řešení od stanovení principů a zadání úkolu grantu, přes jakýsi „rozjízďecí“ rok 2001 a náčrt následujících problémů i způsobů jejich řešení až po blížící se finále v roce 2005. Přílohou doslovu je přehled obsahů všech čísel Věstníků grantu a všech Sborníků I.-V. Stojí zde za připomenutí i vytyčení tří základních rozhodnutí hlavního řešitele, se kterými do práce nastupoval a jež se snažil po pět let realizovat.

Především to bylo odmítnutí sepsávat v této etapě české historiografie komunismu, kdy nejsou vyjasněny ani základní pojmy týkající se dějin komunismu v Československu, jakýsi „Přehled dějin KSČ“ – s tím, že by to bylo uspěchané a pro důkladnější řešení úkolu i zavádějící. A soustředit se naopak na vydávání sborníků dílčích studií, převážně analytických, jež by zároveň „mapovaly“ všechna dílčí témata, která by měla být součástí finálního řešení. Snad jen během času měly studie mířit i k potřebným generalizacím a provádět tak „předpřípravu“ skutečné syntézy (a nikoli její napodobeniny). Součástí tohoto rozhodnutí bylo suplování jakési protoorganizace či spíše formování skupiny aktivních spolupracovníků, jimž měl sloužit i častěji než sborníky vycházející Věstník grantu. Ten se měl zaměřit na služby „aktivu“, na zpravodajství o životě grantu. Publikovány tu měly být (a byly) i diskusní či materiálové články.

Druhým rozhodnutím, mířícím do budoucnosti, bylo orientovat se na zapojení především teprve nastupující generace historiků, která ovšem již v krátké době nepochybně převezme žezlo královny vědění do svých rukou. S cílem získat ji pro práci na tématu, považovaném tu za nebezpečné (např. i pro odbornou kariéru), jindy za inferiorní nebo dokonce nehistorické a zbytečné. Přesto, že si hlavní řešitel na poslední, V. sborník nijak autory nastupující generace nešetřil, vypovídá jeho skladba jednoznačně – příspěvky mladých tvoří vedle prací „zralých“ a generace střední ve sborníku téměř polovinu. K úspěchu jistě přispělo i to, že byl pro práci na organizaci projektu získán příslušník této generace, Mgr. Michal Kopeček.

A konečně třetím zásadním rozhodnutím bylo zpracovávat téma důsledně jako československé (rámuje totiž existenci Československa snad nejlépe ze všech), to jest získat pro něj například nejen příspěvatele na Slovensku, ale pokusit se podnítit i tam zadání a práci na analogickém grantovém projektu. Obojí se splnilo v míře naplněné vrchovatě. Přiznáme, že to byl a je úspěch až nečekaný. Nedostavil se ovšem sám od sebe. Nebýt obětavé Xénie Šuchové, pracovnice SAV, sotva bychom se jím mohli pochlubit.

Bylo by chybou domnívat se, že se nám vše dařilo. Nejenže se nám nepodařilo získat všechny, které jsme oslovili; naopak – takových byla menšina. Také se nepodařilo až na malé výjimky (jak o tom svědčí náplň všech sborníků) vyvolat ducha regionálních studií z dějin komunismu či radikálního socialismu – připomeneme-li jen některé z výrazných neúspěchů. Také jsme si vědomi, že grantový projekt je pouze předstupněm, na který by měl navázat pokus o sepsání tolik potřebné syntézy.

Snad se sluší ještě dodat, že na podzim 2005 vyjde ještě jedno, poslední a třinácté číslo Věstníku grantu, jež bude sledovat naše aktivity až do konce. Především chystáme setkání, na které budou pozváni všichni autoři našich sborníků a pravděpodobně i věstníků.

V Praze, dne 18. srpna 2005

Zdeněk Kárník
Michal Kopeček